

A TÉRKÉPEK REJTETT TERE

BERGER VIKTOR

A TÉRBELI FORDULAT ÉS LEHETETLENISÉGE

A térképek és a róluk leolvasható térbeliség vizsgálatától sokan azt remélik, segítheti az európai kultúrkör modernitásának mélyebb megértését. A térképek vizsgálatát a társadalomtudományok térbeli fordulatának meghirdetői sürgetik. Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy valamiféle egységes térparadigma vagy tértudomány nem lehetséges ugyan, ám a tér témájára irányuló figyelem valóban fontos felismeréseket eredményezhet a szociológia alapkérdéseiben, közöttük abban, amelyik a modernitás mibenlétét firtatja.

Az utóbbi két évtized szociológiai, társadalom- és kultúratudományos diskurzusaiban a korábbiakhoz képest kitüntetett figyelemben részesült a tér kategóriája. A tér iránti érdeklődést monográfiák, tanulmány- és válogatások sokasága jelzi.¹ Többen úgy látják, hogy a nyelvi fordulat (és a többi, kisebb-nagyobb váltás) után most a térbeli fordulat (*spatial turn*)

ideje jött el e tudományokban. Jó érvek szólnak emellett. Az egyik legegyszerűbb abból indul ki, hogy míg a XIX. században az idő kategóriája nyert különös hangsúlyt, a XX–XXI. században a tér problémái (pontosabban a tér megszervezésének különböző módozatai) váltak érdekessé.² Ez azonban nem elégséges érv emellett, hogy valóban radikálisan át kellene alakítanunk a társadalomtudományok szemléletmódját, hiszen csak egy (időbeli) tendenciára mutat rá. Jobb indokkal állt elő Crang és Thrift, amikor azzal érveltek, hogy a tér is részese a társadalmi gyakorlatnak (hiszen nincs olyan társadalmi jelenség, amelynek ne volna térbeli relevanciája), és a „gondolkodás ökológiája” sem választható el a tértől.³ Henri Lefebvre már jóval a térbeli fordulat meghirdetése előtt is ezt vallotta, amikor – a társadalomtudományok képviselői közül talán elsőként – mutatta be a tér társadalmi felépítettségét, hangsúlyozva, hogy a tér nem pusztán külsőleges adottság, hanem társadalmi konstrukció; nem csupán eredménye a társadalom termelési folyamatainak, hanem konstitutív módon hozzá is járul az újratermeléséhez.⁴ Úgy vélte, minden társadalom sajátos térrel írható le, és minden társadalmi viszony egyben térbeli viszony is.

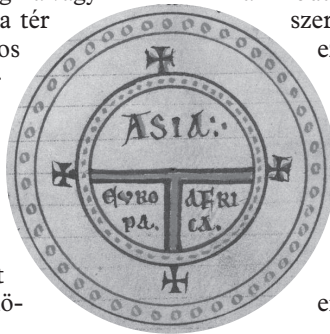
Ha közelebb merészkedünk a tárgyhoz, kiderül, hogy a térbeli fordulat címkeje alatt nagyon heterogén írások, nézőpontok húzódnak meg, ami megnehe-

zíti, hogy olyan átütő, paradigmaticus erejű váltásról lehessen beszélni, amilyen a nyelvi fordulat volt. Döring és Thielmann felfogásában a térbeli fordulat egy olyan transzdiszciplináris térbeli paradigmára kíván utalni, amelyet furcsa módon sehol sem alapoztak meg kellőképpen. Sok tudományban, így a geográfiában, a szociológiában, a kulturális antropológiában, az irodalomelméletben, sőt: a teológiában és a szervezetelméletben is kinyilatkoztatták már ezt a fordulatot, ám mindenhol azt előfeltételezték, hogy a hivatkozott, *valóban* átfogó váltás már bekövetkezett, csak éppen egy másik, rokon tudományterületen (ennélfogva már megalapozni sem szükséges). Az egymásra utalások és hivatkozások sűrű szövődése pedig egy idő után ténylegesen is azt a benyomást kelthette, hogy egy valóban átütő erejű váltásról van szó.⁵ Csakhogy a tér

mást és mást jelent, kategóriájának előtérbe kerülése más és más helyi értékkel bír a különféle diszciplínákban. A tér vizsgálatának

nincs egységes megközelítésmódja. A szerzők szerint mégis van egy legkisebb közös nevező, amely a divergáló nézeteket összeköti: a tér „eltűnésével” kapcsolatos téziseket⁶ fogadó szkepszis. Amellett, hogy a tér társadalmi jelentőségének hangsúlyozása meglehetősen sovány vigasz, több további kifogás is felmerülhet.

A tér iránti érdeklődés nem tekinthető újnak. Az ókori és középkori filozófiai előzményektől eltekintve

Világtérkép Sevillai Isidorus Etymologiae, XII. századi kódexéből

1 ■ Mike Crang – Nigel Thrift (eds.): *Thinking Space*. Routledge, London – New York, 2000.; Jörg Döring – Tristan Thielmann (Hrsg.): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Transcript, Bielefeld, 2008.; Martina Löw: *Raumsoziologie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.; Markus Schroer: *Räume, Orte, Grenzen. Auf dem Weg zu einer Soziologie des Raums*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006.; Edward Soja: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-And-Imagined Places*. Blackwell, Malden, 1996.

2 ■ Foucault szerint a XIX. századra „a történelem árnya borult lidércnyomásként”, a mi korunk viszont „talán inkább a tér korszaka lehet” (Michel Foucault: *Eltérő terekről*. In: uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 2000. 147. old.

3 ■ Mike Crang – Nigel Thrift: Introduction. In: uők (eds.): *i. m.* 1–30. old.

4 ■ Henri Lefebvre: *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford, 1991.

5 ■ Döring–Thielmann: *i. m.* 10–11. old.

6 ■ A deterritorializáció különféle nézeteiről lásd Jakab Dénes Barna: *Területiség és deterritorializáció. A terület mint a társadalomelmélet vezérfonala*. *Replika*, 66 (2009), 163–176. old.

is elmondható, hogy az újkortól a XX. századig fokozott figyelem övezte. A Dünne és Günzel által összeállított antológia⁷ célja többek között éppen az volt, hogy a térbeli fordulat protagonistáit szembesítse azokkal az – elsősorban az európai gondolkodástörténetből ismert hivatkozásokkal, amelyekre a mai szerzők érvei jórészt épülnek. A kötet impozáns mérete is jelzi, hogy a téma valóban nem új. Ráadásul a térbeli fordulat egyik legkevésbé világos fogalma épp maga a tér. Ez ugyanis mást és mást jelent a különböző diszciplínákban (természeti teret, esetleg városi vagy falusi teret a földrajztudományban, társadalmi teret a szociológiában, műalkotások terét az esztétikában stb.). A nézőpontok sokfélesége a tér konceptualizálásában is megjelenik. Úgy tűnik, a többértelműség a látószögek eltéréseiből fakadó különbségeken túl is a tér kategóriájának inhereus tulajdonsága, amit a rá vonatkozó kifejezések etimológiája is szemléltet. Bár csak a kifejezések történeti eredetéről van szó, ez is jelzi, hogy különféleképpen lehet konceptualizálni a teret.⁸

A térbeli fordulat címkeje ezek alapján nem jelöl többet, mint a tér iránti érdeklődés (ismételt) megélnéklését. Túl sok megközelítési módja van a tér vizsgálatának, és maga a fogalom is túlzottan sokrétű ahhoz, hogy egységes térbeli paradigmáról beszélhetnénk. Talán több értelme van azt szemügyre venni, mit jelent a tér vizsgálata a szociológia szempontjából, illetve

hogyan kezelte ez a diszciplína a tér témáját. Ha egyáltalán foglalkozott korábban a térrel, akkor legtöbbször csak azzal, amit „társadalmi térnek” gondoltak, vagyis a társadalmilag létrehozott térrel (legyen az megépített fizikai tér, vagy az emberközi viszonyok absztrakt tere), és a hozzá kapcsolt jelentésekkel, miközben a pusztán „természeti” tér vizsgálatát átengedte a földrajztudománynak.⁹ S már a tér szociológiai vizsgálatának klasszikus szerzői óta élt a törekvés, hogy az így felfogott teret ne önálló hatótényezőként – társadalmi jelenségek és folyamatok

elsődleges okozójaként, azaz „független cselekvőként” – tartásuk számon, hanem társadalmi strukturáló folyamatok eredményeként, vagy legjobban esetben is olyan tényezőként, amely kölcsönhatásban áll a társadalmi viszonyokkal.¹⁰ A téma tehát nem hiányzott a tudományból, de a kivételek elismerésével is állítható, hogy a szociológia 1945 után még inkább átengedte a témát a földrajznak, azaz sokat kárhoztatott „térvaksgága” szabaddon választott volt.

A szociológián belül a „tér iránti érdeklődés felerősödéséért” legtöbbet olyan szerzők tettek, akik csak félig-meddig, vagy egyáltalán nem voltak szociológusok. A filozófus és történész Foucault az újkort és a modernitást sajátos fegyelmző technikák elburjánzásával jellemezte, amely együtt járt az e technikáknak megfelelő felügyeleti-felügyel-

hető terek kialakításával a fegyelmző intézményekben csakúgy, mint a nyilvános helyeken.¹¹ A filozófus és teológus Michel de Certeau is úgy látta, hogy a modernitás sajátos térkonfigurációinak – például a nagyvárosi tereknek – a számbavétele elsősorban fontos a jelen megértéséhez.¹² Elemzéseik azt sugallják, hogy a tér konceptualizálásának egy bizonyos típusa vezetett a modernitás jellegzetes térbeli struktúráinak megalkotásához, nevezetesen az értelem fénye által megvilágított, mérhető, végtelen és homogén tér képzete. Ez a térképzet nemcsak a falusi és városi terek, a különböző intézményes színhelyek értelmezése szempontjából jelentős, hiszen a modern központosított állam is e térkonceptió alapján szerveződött meg. A Max Weberre hivatkozó szociológiai és politológiai irodalom egyik kiindulópontja az az állítás, hogy a modern állam meghatározó jegye a területén gyakorolt erőszak monopóliuma, azaz egy kormányzati, uralmi centrum megléte, amely egy bizonyos területen kizárólagosan gyakorolja a hatalmat, vagy legalábbis

Matthew Paris: Britannia térképe, XIII. század

7 ■ Jörg Dünne – Stephan Günzel (Hrsg.): *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006.

8 ■ A latin *spatium*ból eredő származékszavak (a francia „espace”, az angol „space”, az olasz „spazio”, a spanyol „espacio” vagy a portugál „espaço”) egyaránt jelöltek időbeli intervallumot és térbeli hosszúságot, s csak az újkorban nyerték el fokozatosan mai jelentésüket. A német „Raum” viszont – a polgári vagy a katonai telepek számára kiterjeszkedést lehetővé tevő helyszíneként – már a kezdetektől fogva sokkal inkább teritoriális jellegű volt. A *spatium* és a *Raum* kapcsolatáról lásd Dünne–Günzel: *i. m.* 9–10. old.; a *spatium*ról lásd még: Ricardo Padrón: *The Spacious World. Cartography, Literature and Empire in Early Modern Spain*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2004. 12., 46–48. és 58–59. old.

9 ■ Markus Schroer: *Soziologie*. In: Stephan Günzel (Hrsg.): *Raumwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008. 354–369. old.

10 ■ *Uo.* 359. old.

11 ■ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Bp., 1990.

12 ■ Michel de Certeau: *A mindennapok leleménye 1. A cselekvés művészete*. Kijárát, Bp., 2010.

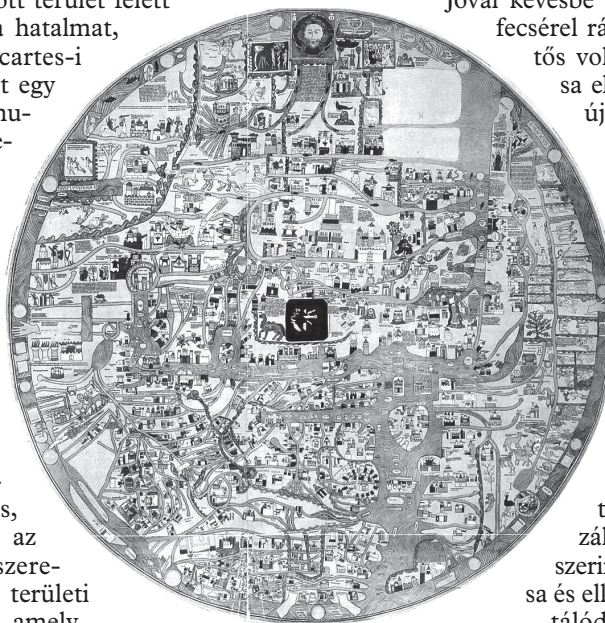
legitim módon igényt tart rá.¹³ Jakab Dénes az államterület képzetét a karteziánus filozófiára vezeti vissza, arra hivatkozva, hogy Descartes a testek releváns tulajdonságának a kiterjedésüket tartotta. A háromdimenziós térben foglalnak helyet az egymástól jól elkülönülő entitások, amelyek kizárólagosan foglalják el a tér egy adott szegmensét.¹⁴ Habár a földfelszín sem nem háromdimenziós, sem nem végtelen, mégis van kapcsolat a modern állam megszervezése és a modernitással létrejövő új térkonceptió között: az államok a földfelszín teréből kihalított terület felett kizárólagosan gyakorolják a hatalmat, ugyanúgy, ahogyan a descartes-i elképzelés alapján sem lehet egy helyen két test. Malkki bemutatta, mennyire magától értetődő a modern felfogásban, „hogy a »valódi« nemzetek térben rögzítettek, és felismerhetők a térképen. [...] A nemzetek világát így módon úgy fogják fel, mint a terület elkülönülő részekből álló térbeli felosztását.”¹⁵ Érdemes azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy ezen elképzelés számára éppolyan fontos volt a newtoni térfelfogás, mint a descartes-i, hiszen az utóbbiban nem játszott szerepet az üres tér fogalma. A területi állam (volt) az a „tartály”, amely helyet adott az államszervezettől elkülönülőnek elgondolt társadalomnak, amely a XIX. század óta – minthogy az állam jelölte ki határát – nemzeti társadalom volt.¹⁶ Ulrich Beck megfogalmazásában: „a »modern« társadalmak egyedi, egymástól elhatárolt társadalmak. [...] csak a nemzetállamok hatalmi terében léteznek, úgy, mint egy konténerben.”¹⁷ A területi fennhatóságával definiált állam és a hozzá kapcsolódó nemzeti társadalom nagyon is valós következményekkel járó modern eszméi tehát egy sajátos térfelfogáson alapultak, amely időben megelőzte mind a territoriális államot, mind a tőle elkülönített társadalmat.

Amikor ennek a – városi, nyilvános, állami terek megalkotása szempontjából alapvető – térfelfogásnak a genezisét tárgyalva egyúttal a modernitás kialakulásáról is beszélünk, teljes mértékben létjogosult az a fajta szociológiai vizsgálat, amely nem csupán a társadalmi térrel foglalkozik, hanem különös figyelmet szentel a térre vonatkozó képzeteknek is. Lefebvre ezt úgy fogalmazta meg, hogy a (társadalmi) tér termelése olyan többelémű folyamat, amelyben a tér reprezentációi nagy szerephez jutnak – különösen a modern korszakban, amikor a térre vonatkozó reflektált tudás válik a társadalmi tér termelésének legfontosabb mozzanatává. Térreprezentációnak számít

minden szisztematizált, tudatos és reflektált elgondolás a térről: a filozófiai és a természettudományos térkonceptiók éppúgy, mint bizonyos művészeti téralkotó technikák. A geometriailag megszerkesztett, minőségileg homogén, mérhető tér képzetének megszületését rendszerint a reneszánsz és a kora barokk időszakára szokás tenni. Viszonylag átfogó irodalma van annak, hogy miként vette ki részét a természettudományok mellett a filozófia és a festészetben a lineáris perspektíva¹⁸ e térreprezentáció kialakításában.

Jóval kevésbé közismert (és Lefebvre sem fecsérel rá túl sok szót), milyen jelentős volt a térképészet hozzájárulása ehhez a középkor végén és az újkor hajnalán.

Sejthető lett volna pedig, hogy a térképek nem csak technikai kérdéseket vehetnek fel, hiszen egyáltalán nem semleges vizuális reprezentációk. A térképészeti médium saját térbeliséget hoz létre, amelynek csupán egyik speciális esete a modern, a hosszúsági és szélességi fokokkal felrajzolt rácsozat által érzékeltetett tér. A térkép több egyszerű vizualizációs eljárásnál. Karl Schlögel szerint „a térképekben a kor tudása és elképzelései/képzetei manifesztálódnak. [...] Bennük mintegy magához tér a [korszak] világképe.”¹⁹ Vagyis úgy véli, hogy az adott korszak világlátása kifejeződik, rányomja a bélyegét a térképekre. Érdemes lenne inkább kölcsönhatásként felfogni ezt a viszonyt, hiszen a térképek is alakítják egy-egy korszak jellemző térfelfogását. Döring is azt hangsúlyozza, hogy a térképek nem „pusztán térbelivé tesznek már meglévő

Ebtorfi óriás világtérkép Krisztus testével, XIII. század

dik, rányomja a bélyegét a térképekre. Érdemes lenne inkább kölcsönhatásként felfogni ezt a viszonyt, hiszen a térképek is alakítják egy-egy korszak jellemző térfelfogását. Döring is azt hangsúlyozza, hogy a térképek nem „pusztán térbelivé tesznek már meglévő

13 ■ E helyen eltekintek a hatalom és uralom weberi megkülönböztetésétől.

14 ■ Jakab: *i. m.* 164–165. old.; vö. Günzel: Einleitung. In: Dünne-Günzel: *i. m.* 22–23. old.

15 ■ Liisa Malkki: Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorizálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. *Replika*, 56–57 (2006), 64. old.

16 ■ Állam, társadalom és gazdaság fogalmi elkülönítéséről, de azonos területre kötéséről. Némedi Dénes: A társadalom mint kritikai kategória. In: Pál Eszter (szerk.): *Utközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapja alkalmából*. Új Mandátum, Bp., 2001. 9–22. old.

17 ■ Ulrich Beck: *Mi a globalizáció?* Belvedere Meridionale, Szege, 2005. 32. old.

18 ■ Erwin Panofsky: A perspektíva mint „szimbolikus forma”. In: uő: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Gondolat, Bp., 1984. 170–248. old.

19 ■ Idézi Benedikt Schulte: *Karte als symbolische Form. Kartographische Repräsentationen des Raums und ihre Transformation durch technische Bilder. Eine vergleichende Analyse der Ebtorfer Weltkarte und Google Earth (seit 2005)*. Szakdolgozat. Grin Verlag–Stiftung Universität Hildesheim, 2009. 5. old.

társadalmi viszonyokat, illetve leképeznek már létező területeket, hanem hozzá is járulnak mindkettőnek a konstituálódásához, [e] médiumok tehát nem csupán eszközök, hanem maguk is a világ létrehozásának bizonyos módozatát képviselik”.²⁰ Hasonlóan nyilatkozott Thongchai is *Siam Mapped* című könyvében: „a térkép aligha valami olyasmit reprezentál, ami objektíve »ott van«. Az általam leírt történetben épp a megfordított viszony jelenik meg. A térkép anticipált egy sajátos térbeli valóságot, nem fordítva. Más szóval: a térkép szolgált modellként azon viszonyok számára, amelyeket reprezentálnia kellett volna.”²¹ Baudrillard ennél is továbbmegy, amikor azt állítja: a térkép elsődleges a területtel szemben, amelyet szimulárumaként eljeltentelenít.²² Ennek megfelelően a térképekkel kapcsolatos újabb irodalom arra törekszik, hogy a térábrázolási módok vizsgálata alapján szélesebb „diszkurzív mezőket” vázoljon fel.²³

Amennyiben tehát a térképekről a sajátos térbeli viszonyok nemcsak leolvashatók, hanem nagymértékben általuk is jönnek létre, feltételezhetően a térképek történetében is nyomon követhető az az átalakulási folyamat, amelynek során létrejött az újkor és a modernitás számára oly fontos új térbeliség. Az érett középkortól az újkor végéig valóban nagy változások mentek végbe: a kései középkor Európájában számos egymástól független tradíciót képviselő térképtípus létezett, amelyek nem a mai térképek hosszúsági és szélességi fokokra felosztott terét jelenítették meg, illetve hozták létre. Részben a ptolemaioszi *Geográ-*

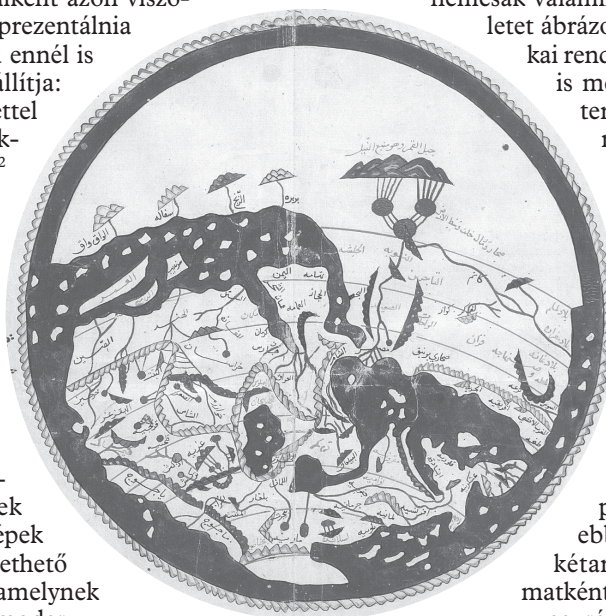
fia hatására született meg a késő reneszánsz idején a modern térképek őse, a rácsos szerű koordináta-rendszerrel rendelkező, mérhető és homogén teret megjelenítő térkép, amely fokozatosan kiszorította a többi, eltérő térbeliséggel jellemezhető típust, s egy idő után uralkodóvá vált mint az egyetlen legitím terés területmegjelenítési forma.

Kérdés, hogyan ragadjuk meg és értelmezzük ezt a folyamatot. A kritikai térképészet-történet kiemelkedő képviselője, John Brian Harley szerint a térképek nemcsak valamiféle „környezetet” vagy területet ábrázolnak, hanem bizonyos politikai rendszerek területi imperatívuszai is megjelennek bennük – a tudás termelésének e formája is szorosán kötődik a hatalomhoz.²⁴

Azaz a térkép hatalmat jelent, hatalmi szempontokat érvényesítve különböző partikuláris érdekeket fejez ki vagy artikulál. A térképeket tehát ideológiakritikának kell alávetni, dekonstruálni kell – jelenti ki Harley.²⁵ Az a változás, amelynek során a térképek középkori pluralitását lassan a modern térképek egyeduralma váltotta fel, ebben az értelmezési keretben kétarcú racionalizálódási folyamatként jelenik meg. Az új térképek egyrészt minden korábbinál pontosabban ábrázolják a földfelszín, kiiktatják a szerkesztésbeli pontatlanságokat, és „racionalizálják” a

teret, mindenféle misztikus-mágikus tartalomtól is megfosztják. Másrészt elősegítik az isteni magasságból ily módon szemügyre vett, a mindenható és uralkodni vágyó szem számára felkínált terület feletti szisztematikus uralmat, a hatékonyabb hatalomgyakorlást.²⁶ Vagyis e térképtípus kifejezetten jól instrumentalizálható a területek meghódítása, a kereskedelem, a közigazgatás, a területi követelések alátámasztása, az őslakosok leigázása és kizsákmányolása, sőt a nemzetállam-építés érdekében.

Mindeme tevékenységek hatékonyságnövekedése vitathatatlanul összefügg a „racionalizált” teret ábrázoló térképekkel. Egyes szerzők azt mégis kétségbe vonják, hogy valóban a hatalmi racionalizáció szempontját kell-e értelmezésük elsődleges szempontjává tenni. Geoff King nyomán John Pickles jegyzi meg kritikusan, hogy míg a korábbi empiricista térképészet-történet a külső valóság egyáltalán nem problematikus reprezentációiként tartotta számon a modern térképeket, az új diskurzus a hatalom aspektusára redukálta e médium értelmezését.²⁷ A különféle egyoldalú szempontok érvényesítése helyett arra lenne szükség, hogy a térképeken megjelenő sajátos tér-

Áttekintő térkép Muhammad al-Idrisi atlaszából, 1154

20 ■ Jörg Döring: Die Karte als Operations- und Imaginationsmatrix. Zur Geschichte eines Raummediums. In: Döring–Thielmann: *i. m.* 52. old.

21 ■ Idézi John Pickles: *A History of Spaces. Cartographic Reason, Mapping and the Geo-Coded World.* Routledge, London–New York, 2004. 29. old.

22 ■ Jean Baudrillard: A szimulárum elsőbbsége. In: Kiss Attila Atilla et al. (szerk.): *Testes könyv.* Ictus, Szeged, 1996. 161–193. old. (<http://syrena.elte.hu/irodalomtudomany/baudrillard.doc>)

23 ■ Pickles: *i. m.* 30. old.

24 ■ John Brian Harley: Maps, Knowledge, and Power. In: uő: *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography.* John Hopkins University Press, Baltimore–London, 2001. 54–55. old.

25 ■ John Brian Harley: Deconstructing the Map. *Cartographica. The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 26 (1989), 2. szám, 1–20. old. (<http://utpjournals.metapress.com/content/e635782717579t53/fulltext.pdf>)

26 ■ David Woodward: Maps and the Rationalization of Geographic Space. In: Jay A. Levenson (ed.): *Art in the Age of Exploitation.* Yale University Press, New Haven, 1991. 83–87. old.

27 ■ Pickles: *i. m.* 31. old.

beliségeket belső logikájukat követve rekonstruáljuk, méghozzá abban a sokféleségben, ahogyan a történelem folyamán megjelentek.

A NAGY ÁTALAKULÁS: PLURALITÁS HELYETT UNIFORMIZÁLÓDÁS

A térképek meghatározásához a térképészet-történeti irodalom monumentális vállalkozásának, a *History of Cartography* első kötetének definícióját érdemes alapul venni: „grafikai reprezentációk, amelyek a dolgok, elképzelések, fogalmak, körülmények, folyamatok vagy az emberi világ eseményeinek térbeli megértését/felfogását [understanding] kívánják elősegíteni.”²⁸

E meghatározás előnye, hogy nem köti a térkép fogalmát olyan technikai kritériumokhoz (mint pl. hogy a földfelszín vagy annak egy részét kell ábrázolnia, hogy méretarányosnak kell lennie, hogy rendelkeznie kell hosszúsági és szélességi fokokkal stb.), amelyek – mivelhogy a „modern” térképre vannak szabva – a térképek európai korpuszának túl nagy részét zárnák ki a vizsgálandó köréből. Így azok a „grafikai ábrázolások” is bevonhatók a kutatásba, amelyek a hagyományosabb szemléletű, korlátozó definíciókkal élő térképészet-történetben legfeljebb marginális szerepet játszhattak.

A definíció értelmében a középkori térképeket a modernekkel tökéletesen egyenértékűként kell kezelni. Nincs semmiféle értékkülönbség köztük – egyszerűen arról van szó, hogy másféle logika alapján épülnek fel. A középkori Európában többféle „térkép” létezett (bár mindegyik meglehetősen ritka volt), amelyek egymástól elkülönülő tradíciókat vittek tovább. Mindegyik egy-egy különös csoportot (utazókat, navigátorokat, spirituális elmélyülésre vágyó zarándokokat) célzott meg.²⁹ Léteztek *mappa mundi*, lokális és regionális topográfiai térképek (köztük útvonalterképek), portolántérképek és csillagászati térképek. Valóban mind más-más célt szolgált, más-más közönséget szólított meg. Közös volt bennük viszont, hogy egyikük sem a hosszúsági és szélességi fokok által kifeszített, minőségileg homogén, absztrakt geometriai teret képezte le méretarányosan.

Ezzel összefüggésben súlyos ellenvetések is megfogalmazódtak. Mennyire lehet híven rekonstruálni a középkorra jellemző térfelfogásokat, térreprezentációkat, ha olyan médiumról akarjuk leolvasni, amelynek főleg a középkor végi képviselői maradtak ránk nagy számban? Továbbá feltételezhető, hogy nem valami

különös véletlen folytán, hanem azért maradt fenn több térkép a késő középkorból, mert viszonylag több ilyen készült. P. D. A. Harvey megismételt – erőteljesen nyomtatékosított, könyvének kezdő és záró mondatául szolgáló – kijelentése szerint „a középkorban gyakorlatilag ismeretlenek voltak a térképek”.³⁰ Emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy „a középkori emberekben egyszerűen fel sem merült, hogy térképeket használjanak annak érdekében, hogy a tájat vagy a világot kartográfiai módon szemlélhessék. Azokban az esetekben,

amikor manapság mi térképeket rajzolnánk, ők inkább leírásokat használtak. Például ahelyett, hogy rajzokat készítettek volna a szántóföldekről, inkább kataszterkönyveket használtak, amelyek egyenként írtak le gyakran több száz, különböző kézben lévő parcellát és földsávot. Utazásaikhoz pedig útleírásokat használtak, amelyek az érintett helyeket sorolták fel. [...]

A kora középkori utazóknak nem voltak térképeik, de néha voltak

írásos itineráriumaik, amelyek a követett útvonal mentén elhelyezkedő helységeket sorolták fel.³¹

Az idézet azt sugallja, hogy a „térbeli megértés” az európai történelem nagyobb részében³² főleg nem képek segítségével ment végbe, hanem írásos vagy szóbeli diskurzusban, azaz a nyelv révén.³³ A „dolgot” a reneszánsz előtti időkben elsősorban nem vizuálisan akarták térbelileg megérteni: környezetünk és emberi világunk térbeli megértésének uralkodó formája a középkorban a narratíva volt, a megérteni kívánt elemek között bejárt diskurzív útvonal. Nem volt túlzottan nagy igény a tér vizualizálására. Védhető-e ennek fényében egy olyan eljárás, amely a tér vizuális reprezentációira koncentrálna? Úgy gondolom,

Petrus Roselli portolán térképe a Földközi-tengerről, 1466

28 ■ John Brian Harley – David Woodward: Preface. In: uő (eds.): *The History of Cartography*. Chicago University Press, Chicago–London, 1987. xv–xxi. old.

29 ■ P. D. A. Harvey: *Medieval Maps*. The British Library, London, 1991. 7. old., vö. Padrón: *i. m.* 53. old.

Ezt a szétforgácsoltságot, a felhasználás szerinti elkülönülést szemlélteti az is, hogy mindegyik képi megjelenítésnek megvolt a maga megnevezése, nem létezett viszont olyan kifejezés, amely átfogóan mindegyiket jelölte volna. Ezért tettem a mondat elején idézőjelbe a térkép szót – ezt a körülményesség elkerülése érdekében a továbbiakban mellőzöm.

30 ■ Harvey: 93. old.

31 ■ Uo. 7–9. old.

32 ■ Az ókorra vonatkozóan is megfogalmazódik, hogy a nagy, ám térben és időben szétszórt térképészeti teljesítmények ellenére a hétköznapi emberek számára ismeretlen volt a vizualizáló térkép. Vö. Alexander V. Podossinov – Leonid S. Chekin: Extended Review of *The History of Cartography. Imago Mundi*, 43 (1991), 112–123. old. és Padrón: *i. m.* 61. és 245–246. old.

33 ■ Erre hívja fel a figyelmet Ricardó Padrón is (*i. m.* 95–97. old.).

igen. Johan Huizinga *A középkor alkonya* előszavában kifejti, hogy bár a „történetírást mindig sokkal jobban foglalkoztatja a kezdeteknek a kérdése, [...] a civilizáció túlérett formáinak látványa legalább annyi felismerést kínál, mint a friss formák növekedése”, mivel „a korszak civilizációjának különböző megnyilvánulásaira sokkal jellemzőbb az, ami a múlthoz köti őket, mint a jövő bennük rejlő csírája”.³⁴

Vagyis a „túlrett” középkorban „elburjánzó” térképek visszautalnak a középkor egészére jellemző térfelfogásokra. Továbbra is gondot okozhat azonban, hogy a térképek vizuális reprezentációk a középkor javarészt orális kultúrája közepete. Am ez nem áthághatatlan akadály. Bizonyos térképtípusok konstrukciós elvei jól jelzik, hogy ezek – a vizualizálási igény mellett vagy ellenére is – az útvonalakról szóló elbeszélésekhez kötődnek (útvonalterképek és részben a portolántérképek), ami arra figyelmeztet, hogy a térképek vizsgálata során is lehet figyelmet szentelni ezen aspektusnak.

A térképészeti fejlemények abba a szélesebb folyamatba illeszkedtek, amelynek során a festészetben alkalmazott térszerkesztési elvek, valamint a filozófiai és természettudományos térkonceptiók is átalakultak. Vannak olyan munkák, amelyek megpróbálják felderíteni, milyen kapcsolatok álltak fenn e területek között. Ez azonban kockázatos vállalkozás: ha a kutató nem a kölcsönhatásokból indul ki, akkor olyan, állandó vitákat generáló és soha véglegesen el nem dönthető kérdéseket kell tisztáznia, mint: mi okozott mit, melyik szférában gondolták el ezt vagy azt előbb, melyikük volt az első ebben vagy abban?³⁵ Ezért talán hálásabb

feladat egyenként szemügyre venni e területek átalakulási folyamatait.

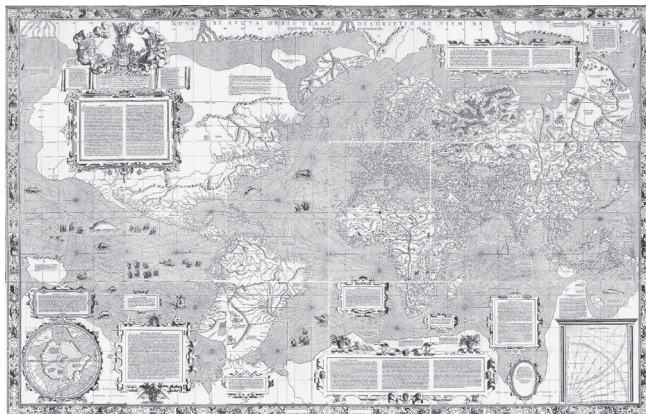
Kifejezetten lényeges az is, hogy az átalakulási folyamatot olyan elméleti keretben ragadjuk meg, amely – szemben a térképek foucault-i ihletésű értelmezésével – nem önkényes, nem külsődleges kritériumrendszer alkalmaz. Olyan fogalmiságra van szükség, amellyel számot adhatunk arról, hogy a terek különböző, sőt egymástól fundamentálisan eltérő módon is felépülhetnek. Így azonosíthatnánk a térfajták konstituálódásának öntörvényű

logikáit és a térszerveződés különböző, sajátos módjait – méghozzá úgy, hogy a térbeliség különböző módjait egyenértékűnek tekintjük.

A térről szóló különböző diskurzusok mindaddig nem vették kellőképpen figyelembe a szimbolikus formák cassireri filozófiáját. Ernst Cassirer szimbolikus formának nevezi „a szellem azon energiáját, amely egy szellemi jelentéstartalmat egy konkrét

érzéki jelhez kapcsol”: „tudatunk [...] minden külső benyomást összekapcsol és áthat a kifejezés szabad tevékenységével. A magunk alkotta jelek és képek világa lép szembe azzal, amit a dolgok objektív valóságának nevezünk, s vele szemben jut érvényre önálló teljességében és eredendő erejével.”³⁶ A szimbolikus alakítás különböző fajtái sajátos, egymásra visszavezethetetlen módon formálják meg az észlelhető valóságot. Valamennyi szimbolikus forma (a nyelv, a mítosz, a művészet, a tudomány) kibontakoztatja a maga logikáját. A szimbolikus formák a világ megértésére szolgáló alapformák, listájuk a szekunder irodalom tanúsága szerint módosult a kifejtés során. Heinz Paetzold az alábbiakat számolta össze: mítosz, nyelv, technika, megismerés, vallás, művészet, erkölcs, jog, történelem, gazdaság.³⁷ A olyan alapvető kategóriák, mint az idő, a szám, az ok vagy a tér még nem szimbolikus formák, hanem csak „szimbolikus relációk”, amelyek a különböző szimbolikus formákban – a mítoszban, a művészetben vagy a tudományban más és más alakot öltenek. Mást jelent a tér a mitikus gondolkodásban és a tiszta megismerésben. A tér nem valami ténylegesen létező, hanem mindig a szimbolikus megformálás műveletének eredménye.

„[N]incs általános, teljességgel szilárdan álló térszemlélet, hanem a tér abban az értelmi rendben nyeri el meghatározott tartalmát és sajátos illeszkedését, melyben formálódik. A tér »formája« aszerint változik, hogy mitikus, esztétikai, vagy teoretikus térként gondoljuk-e el, és ez a változás nem puszt-

Gerardus Mercator világtérképe, 1569

34 ■ Johan Huizinga: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Helikon, Bp., 1996. 5. old.

35 ■ Samuel Y. Edgerton *The Renaissance Rediscovery of Linear Perspective* (Basic Books, New York, 1975.) című könyvében például azzal a markáns tézissel lépett fel, hogy az újra felfedezett ptolemaioszi projekciós technika (pontosabban Ptolemaiosz harmadik vetítése) ihlette Brunelleschit a lineáris perspektíva alkalmazására, amely az ő közvetítésével került be Alberti elméleti munkájába. A tézis felettébb vitatott, és később Edgerton is revideálta.

36 ■ Ernst Cassirer: *Der Begriff der symbolischen Form im Aufbau der Geisteswissenschaften*. In: uő: *Wesen und Wirkung des Symbolbegriffs*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1969. 175. old.

37 ■ Heinz Paetzold: *Ernst Cassirer. Zur Einführung*. Junis, Hamburg, 1993. 43. old. Oswald Schwemmer listájában az utolsó két elem nem szerepel, l. Oswald Schwemmer: *Ernst Cassirer. Ein Philosoph der europäischen Moderne*. Akademie Verlag, Berlin, 1997. 61. old.

tán az egyes és alárendelt vonásokat érinti, hanem egészként vonatkozik rá és elvi strukturájára. A tér nem rendelkezik egy teljességgel, egyszer s mindenkorra szilárdan adott strukturával; e strukturát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, melyben felépül.”³⁸

A szimbolikus formák filozófiája képes pluralitásában megragadni a terek felépülését. Ezzel új megvilágításba kerülhet a térképek problematikája is. A különbözőképp konstituálódó terek szolgálnak alapul a térképek megrajzolásához. Ha a különböző szimbolikus formák más és más módon jelenítik meg a teret, akkor az egyes térképtípusok esetleg hozzárendelhetők egy-egy szimbolikus formához.

A *mappa mundi* – a középkori világtérkép – szakrális rendben fogta fel a teret: lévén a Kelet a szent irány, a térképek tájolása is általában keleti volt; mivel a világra és a történelemre vonatkozó tudás egészét kívánták átfogó módon megjeleníteni a térképen, gyakran konkrét helyet kapott az Édenkert, mesés lényekkel népesítették be a távoli, ismeretlen vidékeket stb. A mítosz mint szimbolikus forma lényegéhez tartozik a szent és a profán megkülönböztetése, az általa megszervezett tér épp ezért nem minőségileg semleges, hanem mitikus hangszívallyal ellátott régiók és irányok strukturált tere.³⁹ A mítosztól eltávolodó vallásos gondolkodás szakítani kíván a kép és tárgy azonosságával, a térképek rajzolóit és használóit is tudatában voltak annak, hogy a térkép csupán reprezentáció. Egy *mappa mundi* nem a földfelszín akkurátus megjelenítésének készült, hanem bizonyos szimbolikus relációk ábrázolására.

A késő reneszánszban létrejövő új térképtípus viszont már inkább a tiszta megismerés geometriai vagy teoretikus teréhez kötődik. A tiszta megismerés alapján annyi féle teret hozhatunk létre, ahány geometria van. Az euklidészi geometriára támaszkodó teoretikus teret például folyamatosság, végtelenség és minőségi homogenitás jellemzi. Pontjait semmi más nem határozza meg, csakis a térbeli helyzetük; az irányok és a helyek egyenértékűek.⁴⁰ Az útvonalterképekről további vizsgálódásoknak kellene megállapítani, melyik szimbolikus formához köthetők. E térképtípus logikája ugyanis lineáris, egydimenziós jellegű, annak ellenére, hogy az ábrázolás kétdimenziós volt: a cselekvő földfelszínen végrehajtott mozgásait, az ő szemszögét vette alapul, így egyedüli strukturáló elvét a stációk egymásutánisága jelentette. Ily módon az egyszerű észlelési térhez kötődött, amelynek helye a szimbolikus formák elméletében bizonytalan. Tisztázásra szorul a nyelv térbelisége is. Cassirer *A szimbolikus formák filozófiája* első kötetében nem teljesen konzekvens: nem azt fejt ki, hogy *milyen* teret konstituál a nyelv, hanem azt, hogy a tér olyan intellektuális séma, amelyre a nyelv szinte az összes intellektuális képzetet vonatkoztatja.⁴¹ És ebben az összefüggésben kellene meghatározni a portolántérképeket, azaz a középkor tengeri navigációs térképeit is, amelyek a térképészet-történeti irodalom szerint

félúton vannak az útvonalterképek és a „modern” térképek között. Cassirer elméletét mindeddig nem alkalmazták a térreprezentációk szociológiai szempontból is igen fontos átalakulási folyamatára. Egyetlen olyan tanulmányt találtam, amely a térképek kapcsán szimbolikus formákról beszél, ám magát a térképet fogja fel szimbolikus formaként.⁴²

A tér eme eszmetörténeti szemügyre vétele is példázata, hogy nagyon sokféleképpen gondolható el e kategória. A szociológiát mindig is érdekelték az olyan nagy kérdések, átfogó összefüggések, mint a társadalmasulás, a modernizáció vagy a társadalmi integráció. Így vetült rá az érdeklődés fénycsóvjára az olyan grandiózus átalakulási folyamatokra, mint a tőkefelhalmozás, a racionalizálódás, a modern állam létrejötte vagy a munkaerő tömeges felszabadulása a feudális kötöttségekből. Áttekintésemben arra kívántam rámutatni, hogy a modernitás létrejötte kapcsán e szempontok mellett olyan, korábban kevés figyelemben részesített, jelentéktelennek és relevanciájukat tekintve kevésbé plauzibilisnek tetsző tényezőket is kezdenek számításba venni, mint amilyen a tér és a térképek. Ennek a (részleges) átalakulásnak épp ez adja az érdekességét: hogyan lehet a „nagy” kérdésekről jelentéktelennek gondolt „apróságok” kapcsán beszélni? Meggyőződésem, hogy az aprólékos munka megéri a fáradságot: hátha ezek az új szempontok visznek közelebb bennünket a történelem „mélységesen mély kútjához” aljához. □

38 ■ Ernst Cassirer: Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo*, 2 (2000), 1–2. szám, 241–242. old. (www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/cassir.htm)

39 ■ Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen. Zweiter Teil: Das mythische Denken*. Meiner, Hamburg, 2002. 104–105. és 112–115. old.

40 ■ Vö. Massimo Ferrari: Cassirer und der Raum. Sechs Varianten über ein Thema. *Internationale Zeitschrift für Philosophie*, 2 (1992), 1. szám, 167–188. old. Hálás vagyok Weiss Jánosnak, hogy a tanulmányt rendelkezésemre bocsátotta.

41 ■ Főleg a nyelvi fejlődés kezdeti szakaszában a nyelv csak úgy képes kifejezni és megragadni gondolati vagy eszmei összefüggéseket, ha a térben is leképezi őket Cassirer számos antropológiai példát hoz erre; az egyik szerint a szomáliai nyelvben a határozott névelőnek három formája van attól függően, hogy a beszélő milyen távol van attól, amiről/akiről beszél (Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache*. Meiner, Hamburg, 2001. 156–157. old.).

42 ■ Benedikt Schulte: *i. m.*

„SZÜLETTEM, ELVEGYÜLTÉM ÉS KIVÁLTAM”

A JÓZSEF ATTILA-ÉLETRAJZ IDŐSZERŰSÉGE

Idejétmúlt-e az életrajzírás? Igen, ha megszokás, ha pusztán kollektív

beidegzettség, ha csak az intézmények tehetetlensége ereje támasztja alá. Létjogosultsága azonban kétségbe vonhatatlan, ha olyan fontos ismeretek kifejtésének eszköze, amelyekhez más módon nem, vagy csak fogyatékosan férhet hozzá az olvasó. Szabolcsi Miklós, évtizedeken át József Attila legfontosabb életrajzírója, tisztában volt a biográfia legitimációs alapfeltételével. Ez volt sikeres monográfusi munkásságának a titka.¹ Szintézise annyiban problémátlan, magától értetődő vállalkozás volt, hogy egy lehetséges sor első tagjaként született. Ki vonná kétségbe, hogy a költő pályája körül az évtizedek során felhalmozott rendezetlen, megrostálatlan adatok, híresztelések, pletykák, feltételezések tömegét kritikának kellett alávetni, egységes folyamatrajzba kellett beilleszteni, s ezt az állományt a korszak történeti nyersanyagából kiemelt, megformált, nem kisebb tömegű ismerettel kellett kiegészíteni? Ha valaki ezt a feladatot körültekintően, alaposan elvégezte, amint ez Szabolcsi munkájáról szólva elmondható, akkor az így kialakított összképet bizonyos pontokon később legfeljebb módosítani, pontosítani kell. Főlölleges másodsor is nekifutni ugyanazon tennivalóknak.

Az anyaggyűjtés a nagy szintézishez optimális időszakban, az 1950-es, 60-as években folyt. A nagy művészek teljes, kimerítő pályarajza haláluk után készül el, s ha az alkotó hosszú kort ér meg, mire az anyaggyűjtésre sor kerül, életének tanúi vele együtt nagyjából már távoztak az élők sorából. A tragikus fiatalon elhunyt költő nemcsak remekművek hosszú sorát, de emlékezők impozáns tömegét is maga után hagyta. Szabolcsi Miklós idejekorán felismerte (más kortárs József Attila-kutatókkal, elsősorban Péter Lászlóval együtt), hogy ezt az adottságot a lehető leg-sürgősebben és a legnagyobb mértékben ki kell aknáznia. A tudatosságra és a tudósi elfogulatlanságra annál nagyobb szükség volt, mert két lényeges ponton áthághatatlan akadályok tornyosultak az anyaggyűjtés elé.

Az egyik akadályok a dokumentumok viszonylagos szegénysége jelentette. Életében a költő, utolsó két évét megelőzően nem számított fontos közszerep-

TVERDOTA GYÖRGY

lőnek. Élete nem a nyilvánosság előtt zajlott, részletei egyidejűleg

nem lettek megörökítve. Nem hagyott maga után sűrű nyomokat. Másrészt a pálya és az életmű 1945 után erős ideológiai mágneses erőterbe került. A róla fennmaradt emlékeket erősen torzította, esetleg elfojtotta az emlékezőktől elvárt politikai-ideológiai megfontolások sora. Sok fontos információ nem kerülhetett nyilvánosságra, s részben végleges elfojtás áldozatául esett. A költőről alkotott kép hitelessége és árnyaltsága csorbát szenvedett. E hiányok pótlásáért, a csorbák kiköszörüléséért a monográfusnak igen kemény küzdelmet kellett folytatnia. Mindent összevéve szintézisében Szabolcsi Miklós heroikus munkát végzett. Aki ma József Attiláról gondolkodik, az ő hálás örökösének tekintheti magát. A gyakorlatban ez nem jelent kevesebbet, mint hogy az életrajz és a korrajz részleteit illetően nincs más dolgunk, mint ma is, holnap is ráhagyatkozni arra, amit a monográfus felhalmozott és elrendezett.

Új monográfia írása soha nem szorul különösebb indoklásra, hiszen az életmű minden új értelmezése szükségessé teszi, hogy a kutatás sajátos, a korábbiaktól eltérő koncepció szerint gondolja újra a korábban már értelmezett és értékelt életművet. Utoljára ez történt N. Horváth Béla *A líra logikája* című monográfiájában.² Új életrajzot írni azonban sokkal kevésbé magától értetődő. A jelzett okokból egy ilyen munka nem annyira biográfusi feladat, mint inkább az életrajz újraértelmezése. Az elmondottak fényében kell föltennünk a kérdést: időszerű-e Szabolcsi négy vas-kos, részletes és alapos monográfiája után újra megírni a költő életrajzát? Nem időszerű, ha nem tudunk az általa nyújtott képtől lényegesen eltérő biográfiai áttekintéssel előállni. Viszont az, ha olyan kérdésekre ígér választ, amelyek Szabolcsi munkájában nem, vagy nem a mai olvasó számára megfelelő módon vetődtek fel. A gondolatmenetet indító problémafelvetésekre egyértelmű választ adok, ha kijelentem, hogy olyan monográfiát készülök írni József Attiláról, amely a költő életrajzát is magába foglalja. Ezzel azt jelentem be, hogy sok tekintetben gyökeresen másként szeretném megmutatni a mai olvasóknak József Attilát, mint a József Attila-kutatásban mindannyiunk mestere, Szabolcsi Miklós tette. Indokaim közül részletesebben háromról szeretnék szót ejteni.

1 ■ Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója*. Akadémiai, Bp., 1963.; uő: *Érik a fény*. Akadémiai, Bp., 1977.; uő: *Kemény a menny*. Akadémiai, Bp., 1992.; uő: *Kész a leltár*. Akadémiai, Bp., 1998. Mind a négy kötet az „Irodalomtörténeti könyvtár” sorozatban jelent meg. – A monográfus örökösei 2005-ben, a Kossuth Kiadó gondozásában két kötetben megjelentették a négy monográfiát *József Attila élete és pályája* címmel.

2 ■ N. Horváth Béla: *A líra logikája*. Akadémiai, Bp., 2008.

A kort, a XX. század első harmadát a nagy társadalmi átrendeződések idejének tekintem. A történelmi osztályok hanyatlásnak indulnak, elvesztik korábbi pozíciójukat, s a hatalom görcsös megtartása ellenére mind kevésbé bizonyulnak alkalmasnak az ország vezetésére. A társadalom perifériájára szorított osztályok ezzel szemben egyre erősebben nyomulnak a középpont felé. Előbb a polgárság, majd a falu népe, a parasztság és a munkásosztály is igyekszik hallatni hangját. Ebből a szempontból a XX. század első harmada az emancipáció kora. Emancipálódnak a nők, a zsidóság, történelemalakító erőként lép fel a munkásság és az a heterogén elemekből összeálló alakzat, amelyet összefoglaló néven népnek neveznek, amelynek magvát a falusi földművesek alkotják. József Attila pályafutását ebben a keretben kell végigkísérnünk, a hangsúlyt arra a szociokulturális beilleszkedési folyamatra téve, amely a költő pályafutása során végbement. Utunk első lépéseit megtéve egy kitűnő írás kalauzolására bízhatjuk magunkat.

Móricz Zsigmond *Várostrom* című, *A nép kultúrárt akar* alcímű cikkére, amely a *Pesti Napló* egyik 1938. februári számában jelent meg, s amely a *Szép Szó* zeneakadémiai József Attila-émlékstjén elhangzott előadás szövege, a költőről írott egyik leglényegtelőbb elemzés.³ Korunkban – mondja Móricz – új rétegek lépnek fel kultúraalkotóként, amelyeknek eleddig nem volt közük a magas kultúrához. „Mit jelent az – teszi föl a kérdést –, hogy a szemünk láttára az egész mély népréteg, a földmunkás, a városi proletár, az ezeréves cseléd és a napok nyomorult robotosa, mintha szent láz lepté volna meg, most egyszerre gyermekeit föl akarja emelni egy szerinte jobb, emberibb nivóra s örökre el akarja hagyni őseinek tanyáját, mely szemében már lenézett, megvetett és kietlen kínzóhelynek látszik.”⁴

József Attilát Móricz e mély népréteg gyermekének látja. Anyai ágon szabadszállási földművelők leszármazottja, anyja révén cseléd fia, apai részről egy szappangyári munkás sarja. Ráadásul korán elvesztette szüleit. Öcsödi leneként még Árvácska sorsáról, az állami gondozásról is szerzett tapasztalatokat. „Kérlek, Zsiga bátyám, hát ez az én életem... Ez az én bajom, hogy ez az életem... én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom” – emlékezik Móricz egy másik írásában a költő szavaira, amelyeket egyik beszélgetésük alkalmából jegyzett meg.⁵ „Az ucca és a föld fia vagyok” – olvassuk egyik korai önmeghatározását. „József Attila bizalmas perceiben megvallotta barátai előtt, dicsekedve a társadalmi bélyeggel, hogy ő proletár gyermek” – folytatja Móricz a *Várostromban*, s hozzáfűzi: „Nos, a mai társadalmi életnek ez a legfőbb karaktervonása, hogy a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni. Ez eddig nem volt s nem lehetett. Költőket régen az arisztokrácia adott. A múlt században már tipikus volt, hogy a törpebirtokos, kisiparos rend termette. Csokonai borbély fia volt, Petőfi mészárosé, Arany öreg vak kisgazda tizenharmadik gyermeke, Vajda Já-

nos erdésze, Tompa Mihály csizmadiáé. De a városi proletariátus, azt hiszem, József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe.” Móricz talán kissé leegyszerűsít, igazságtalan például Kassákkal, aki mint egy patikussegéd fia szintén „jobb” származású ugyan, de ifjúkori választása folytán vasmunkásként indul, s a gyárból tör be az irodalomba.

De a lényegben igaza van. Folytatom az idézését: „Megmozdult a föld. Tízezer éven át mint fekete sár feküdt, lenyomva s összeprésselve az az elem, melyet ma proletariátusnak nevezünk. Eddig is tele volt zseni-csírakkal, de azok kivétel nélkül mind elhaltak, mielőtt felvirágozhattak volna. Ha csak át nem ültette őket a sors a magasabban fekvő ágyakba, ahonnan kinőve a magasabban fekvő rétegek értékévé váltak. De József Attilában küzdött az ősiség s már a mai szellemiséggel találkozva, benne maradt a gyermeki múlt a férfikorig, s költészete alapjában véve a proletariátus vergődése volt az idegen környezetben. József Attila szellemi fejlődésének ívével a legnagyobb teljesítményt produkálta.”

Móricz világosan látja, hogy József Attila nem magányos jelenség származását illetően: „hirtelen a földből nőve, mintha a kövek elevenedtek volna meg, – megjelentek irodalmi s művészeti horizontunkon az *őstehetségek*. Hat elemivel előállott egyik mint elsőrendű novellista. Hat elemivel a másik mint elsőrendű szociológus. Hat elemivel egész tömeg talentum mint festő, szobrász, faragó, fűró, szónokoló, vezércikkíró, képviselő és vállalkozó.”⁶ Móricznak ebben is igaza van ugyan, de helyes felismerése megalapozatlan illúziókba hajlanak át, amelyeket nyomban korrigálnunk kell: József Attila csak egy van, zseni nagyon-nagyon kevés terem, és csak szép ábránd, hogy a nép kulturális felemelkedése azt jelentené, hogy egy egész tömeg kivételesen nagy alkotó, gondolkodó ember jelenik meg a színen. De azt se jelenti, hogy aki nem a népből származik, az el lenne zárva attól a lehetőségtől, hogy zseniálisat vagy akár csak jelentőset alkosson.

3 ■ Móricz Zsigmond: *Várostrom. A nép kultúrárt akar. Pesti Napló*, 1938. február 24. 9. old. Kötetben: *Kortársak József Attiláról*. Szerk. Bokor László, s. a. r. és jegyzetek: Tverdota György. Akadémiai, Bp., 1987. 1091–1094. old.

4 ■ *Uo.* 1091. old.

5 ■ Móricz Zsigmond: *Nagyon fáj. Az egyetlen teher: az Élet. József Attila emlékeztet magamra. Szép Szó*, 1938. jan.–febr. 23–29. old. Kötetben: *Kortársak József Attiláról*, i. m. 958. old.

6 ■ Móricz: *Várostrom*, i. m. 1092–1093., 1093. old.

7 ■ József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. In: *„Mért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György, Balassi, Bp., 1992. 418–419. és 420. old.

8 ■ Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója*. Akadémiai, Bp., 1963. 67–68. old. Jellemző, hogy a pontos hivatkozási hely nincs megadva, helyette a jegyzet József Jolán *József Attila élete* című könyvének megfelelő helyére utal, ahol a költő nővére idéz a pszichoanalitikus vallomásból.

9 ■ József Jolán: *József Attila élete*. Argumentum, Bp., 1999. 78., 79., 82. old.

József Attila pályáját követve annak vagyunk tanúi, hogy a társadalom alsó rétegeiből, a társadalom pereméről, sőt majdnem társadalmon kívüli közegekből származó gyerek, serdülő összetalálkozik a magaskultúrával, s ebből a találkozásból valami nagyszerű dolog születik. Hogy ezt megértsük, egy pillantást kell vennünk arra az állapotra, amely megelőzte a találkozást a magaskultúrával. Mit jelent az, hogy valaki a magas kultúrán kívüli helyzetbe születik bele? József Attila társadalmi beilleszkedése Ferencvárosban, a proli külvárosban kezdődött. Gyermekkorában az utca nevelte. Utcagyerekként felszedte mindazt a szemetes városi közkultúrát, amely az ilyen alacsony sorban élő gyermekek osztályrésze volt. A versekben, különösen a korai darabokban erre a műveltségre kevés példát találunk, de azért akad ilyen. Az *Április 11*-ben például: „Az uccán vidám jasszok lógtak / S még vidámabban verekedtek, / Kiabáltak, kiabáltak és / A jasszok végül berekedtek.” Ő is egyike volt gyermek-, vagy inkább serdülő korában az utcán verekedő, ricsajozó jasszoknak.

Nagyon érdekes, hogy ez a műveltségi réteg szinte brutálisan tört föl a költő emlékezetének mélyeiről a halála előtt másfél évvel írt *Szabad-ötletek jegyzékében*. Csak néhány, kevésbé obszcén részletet idézek abból a szubkulturális műveltséganyagból, amelyet a gyerek a Gát utca és a Mester utca tájékán sajátított el: „mesemese meskete / tehén segge fekete / fekete Péter / így daraboltam a legyeket / gyerekek jók legyetek / ha nem, akkor ne egyetek / ne vegyetek / vegyszer / kegszser / kegszsar / szarkaláb / szép virág / kaláb nélkül legalább”, majd később: „buta mint egy ló / vén ló / vén kurva / csak szeretnéd / viszket a nyakam / viszket a seggem megvakarom még pedig ott ahol én akarom... ennek már lóttak / jól bebaszott neki / kuss / míg szépen mondom / kitaposom a beledet / lassan járj tovább érsz” stb., stb.⁷ A nyelvi tabu áthágása lépten-nyomon, obszcén mondókák, durvaságok, fenyegetések. Mindezt nem a gyerekszoba szőnyegén véste emlékezetébe a kis József Attila. A *Fiatál életek indulójában* Szabolcsi hivatkozik ugyan a *Szabad-ötletek jegyzékére*, de csak nagyon módjával.⁸ Tartózkodik a pszichoanalitikus naplóban és a költő más mélylélektani szövegeiben rejlő rendkívül gazdag információs anyag kiaknázásától. Általában nagyon óvakodik attól, hogy a freudi ihletésű, ezzel gyanúsítható interpretációkat felhasználja a gyermekkor rajzában. Ezzel az ideológiai önkorlátozással rendkívül izgalmas, az élettrajzi magyarázat elmélyítésére alkalmas ismeretanyagotól szigeteli el magát. Itt nem a lélek mélyéről feltörő hírek számbavételét hiányolom, hanem arra gondolok, hogy a terápiás folyamatban az élettrajz olyan becses adatai kerülnek felszínre, amelyek nélkülözése számottevő hátrányokkal jár.

A mosónő anya iszonyatos erőfeszítéseket tett azért, hogy gyermekeit megóvja a zülléstől, hogy ambíciót, felemelkedési vágyat plántáljon beléjük. Ha a

gyerekek otthon, elfeledkezve magukról az utca kifejezéseit használták, anyjuk jól elverte őket. Az anyai ambíció először a legidősebb nővérben csírázott ki. Jolán szép lány volt, s hogy a ferencvárosi proli közegekből kiemelkedjen, kevés gátlással, érzélgősség nélkül ezt a női szépséget használta föl: „Egyik nagynevű orvosprofesszorunk titkárnoje lettem havi száztíz korona fizetéssel... Attila öt elemít végezett, amikor elhatároztuk, hogy tovább tanul. Az Üllői úti polgári iskolába járt három éven keresztül. Ő is ugyanolyan nehézségekkel küszködött iskolás éve alatt, mint én. Könyve sohasem volt. A leckét csak úgy tudta megtanulni, hogy a szünetekben átolvasta pártársa könyvéből... Nevetségességnek tűnik ma már előttem, hogy akkor mennyire megilletődve és meghökkenve jártam-keltem abban a világban, ahol nappalaimat töltöttem. Félszegen figyeltem-lestem a józsefvárosi etikett szabályait, és igyekeztem ezeket meghonosítani szűk családi körben is. Tizenhat éves voltam, amikor először vásároltam fogkefét, egyetlen darabot az egész család számára. Igyekeztem a testvéri szeretet szótárából a »hülye«, »marha« szavakat kitörölni. Attila úgy fogadta ezeket az újításokat, mint egy új játék szabályait. Megállapodtunk egymással abban, hogy ha hazajövök, »kezet csókol«, mint egy »hölgynek«. A vacsorára terített asztal körül úgy ültünk és olyan »finom társalgást« folytattunk, hogy hasát fogta volna neveltében, aki hallja.”⁹ Szóval a dolog úgy kezdődött, hogy Jolán elleste a dzsentrit mimelő kispolgári életvitel szabályait. De ezzel egyúttal elleste a modern európai ember viselkedési szabályait is. Józsefék elkezdték tisztítani a fogukat, és tisztítani a nyelvüket is, azaz emellett stílusban beszélni, mint az őket körülvevő társadalmi közeg.

A nővér kiemelkedése révén megcsillan a remény arra, hogy az a folyamat, amelyről Móricz beszélt, az apa nélkül maradt József családban is lezajlik: „a szemünk láttára az egész mély népréteg, a földmunkás, a városi proletár, az ezeréves cseléd és a napok nyomorult robotosa, mintha szent láz lepte volna meg, most egyszerre gyermekeit föl akarja emelni egy szerinte jobb, emberibb nivóra s örökre el akarja hagyni őseinek tanyáját”. Ez a folyamat azonban lassúbb, hosszabb, akadályokkal tarkítottabb, mint gondolnánk. Korlátja a nyomasztó szegénység volt. Hogy a költő sorsában a fordulat ténylegesen bekövetkezzék, ahhoz édesanyjának fiatalon rákban el kellett pusztulnia. Ez volt az ára annak, hogy az időközben egy ügyvéd feleségévé avaszták Jolánt nevezék ki az árván maradt fiatalabb testvérek gyámajnyájá, az ügyvédet, Makai Ödönt pedig a gyámajnyájá. Ha a Mama egészséges marad, tovább él, Jolánra nem nehezedett volna a testvéreiről való gondoskodás kényszerítő gondja. Így esett meg az a csoda, a valódi felemelkedés útja, amelyről Móricz ezt mondta: „Ha csak át nem ültette őket a sors a magasabban fekvő ágyakba, ahonnan kinőve a magasabban fekvő rétegek értékévé váltak.” A sors először Jolánt fektette magasabban fekvő ágyakba, majd ilyen ágy birtokosaként szelont biztosított

kisöccsének is, aki ezáltal válhatott a magasabban fekvő rétegek értékévé.

József Attila társadalmi beilleszkedésének folyamata az anya halálával, Etának és Attilának a Ferenc térről a Lovag utcai polgári lakásba költözésével félbeszakadt. Ez a szocializáció mintegy érvényét veszítette, és a társadalmi beilleszkedés folyamata serdülőkorban újratekődött. Egy másik társadalmi közegbe kellett a két testvérnek belesimulnia: a polgárság világában kellett helyállniuk, nem minden konfliktus, kínlás nélkül, és eleinte meglehetősen ingatag helyzetben. A serdülő Attilának meg kellett tanulnia illedelmesen köszönni, egyenesen járni, késsel-villával enni s kímélni az abroszt. A gyerekkori ferencvárosi önkéntes illemtan edzések most komoly, téttel bíró dresszúrává alakultak át. A korábbi, könnyed szerepjáték megalázó társadalmi konvencióvá merevedett.

József Jolán *József Attila élete* című könyvében érzéketlenül írja le Lovag utcai életük kezdeti nehézségeit: „Először készültünk vendégül látni férjem barátait vacsora utáni feketére. Vacsora alatt M. közölte kívánságát: Attila ne mutatkozzék a vendégek előtt, maradjon a szobájában. Etus pedig kössön fehér kötényt, tegyen bóbitát a fejére s engedje be a vendégeket: ő lesz a szobalány. Összenéztünk Attilával, Etussal.

– Hogy képzeli azt, hogy a testvéremet úgy fogom szerepeltetni, mint a ház cselédjét? – kérdeztem magamból kikelve.

– Nem kell senkinek sem tudni, hogy a testvérred – felelte. – Szükség van valakire, aki felszolgál. Egyáltalán nem tudom belátni, miért esne ez nehezére Etusnak? A munka nem szegény.

Oh, mi nagyon jól tudtuk, hogy a munka nem szegény. De ezt a tervet szegyénteljesnek találtuk. Szó szót követett, összevesztünk. Berobogtam a gyerekekkel az udvari szobába.

– Szedjétek össze a holmitokat! Csomagolunk és elmegyünk!

Etus szaladt és hozta a ruháskosarat a kamrából. Belehajigáltuk a szekrényből a ruhákat. Körülnéztem, mit vigyünk még magunkkal. És gondolkoztam, hová vigyük? Attila nézte, mint dühöm keserves sírásba olvad. Kezemet tördelve fordultam hozzá:

– Mondd, Attila, hát hová menjünk?

Leültem melléje a kis kanapéra és arcom két tenyereembe szorítva, zokogtam. Csengettek. Attila megszólalt:

– Eredj, mosd meg a szemedet. Itt vannak a vendégek. Nem kell mindenkinek látni, hogy bőgtél.”¹⁰

A megjegyzés mutatja, hogy a József testvérek megértették, hogy bevásárolták magukat a kispolgári rétegbe, és ennek az árát meg kell fizetni. Akár ténylegesen így zajlott le a jelenet, akár saját belső dilemmáit dramatizálta ilyen formában az idősebb nővér, ez a szituáció lényegén nem változtat. A kialakult helyzet kétarcú volt. A két fiatalabb testvér számára

a Lovag utcai élet megaláztatásokkal járt, de igen komoly előnyöket is magában rejtett. A társadalmi beilleszkedés újratekődése súlyos traumát okozott a fiatal fiú lelkében, amelyet sohasem tudott kiheverni. Képzelnék el, hogy máról holnapra azt mondják nekünk, hogy amit eddig tanultunk, ahogy eddig viselkedtünk, mátol kezdve nem érvényes. Gyorsan meg kell tanulni teljesen másfajta játékszabályok szerint élni. A serdülő és gyámajpa viszonya ilyen feltételek között természetesen konfliktusos lett. Szabolcsi monográfiájában eléggé nem értékelhető alaposággal gyűjtötte össze és rendezte el azokat az eseményeket, amelyek a Lovag utcába költözködéssel bekövetkeztek a költő életében. Egyetlen, de komoly problémát ezeknek az adalékoknak a kezelése jelent. Általában jellemző, hogy a monográfia nagy hangsúlyt ad az adalékok eseménytörténeti aspektusának. Teljesen természetes, hogy Szabolcsi elsődleges gondja annak rekonstrukciója volt, hogy mi történt József Attilával életének különböző szituációiban. A Lovag utcai történések megértése érdekében azonban legalább ennyire fontos lett volna, hogy elmélyülten elemezze a kevés és viszonylag jelentéktelen külső eseményekben tükröződő testi-lelki folyamatokat. Inkább a serdülő Attilát érő sérelmek, a gátlásokkal teli Makai Ödön dilemmái kerültek előtérbe a *Fiatal életek indulója* erről szóló jeleneteiben, holott a húszas évek elején végbement második szocializáció a személyiségalakulás más, konstruktív, konstitutív vonatkozásainak alapos számbavételét is szükségessé tette volna.

A házaspár, a gyámszülők sokat töprengtek, hová tegyék a kényelmetlen fiúgyereket, mit csináljanak vele. Elküldték hajósinasnak. Aztán a szalézianusokhoz, szerzetesi iskolába. Végül vettek egy nagy lélegzetet, és kihasználva Makai rokoni kapcsolatait Makón, beíraták a makói Csanád vezér Gimnáziumba. Ezzel a fiatalember lába alá szilárd talaj került, s személyisége komoly vegyi reakcióba lépett a magaskultúrával. Kezdetét vette a költővé válás folyamata. Azt a rimet nem süthette el verseiben, hogy „mese mese meskete, tehén segge fekete”. Egészen másféleképpen kellett verset írni. Hogyan? Hát, valahogy így: „A hangok ömlenek a zongorából, / Mint illatos teából száll a gőz.” Ezek bizony már nem az utcagyerek vagy a hajósinas által gajdolt rigmusok. Inkább egy jól nevelt, lányzsúrta, ötórás teára meghívott, illetanórára járó gimnazista hangja. Aki ezt írta, annak átnevelésben volt része. Alaposan kézbe vették a felnőttek: tanárok és más jóakarató úriemberek. Versenyútsak is akadhattak, akik tudtak azon a nyelven, amely az ilyen ötórás teát felszolgáló leányok érzékeny szívének megnyitására esélyes lehetett. Ha Gebe Márta, az internátus igazgatójának lánya szívéért versenyben kívánt maradni, Attilának is ezen a nyelven kellett

10 ■ Uo., 111. old.

11 ■ Németh Andor: József Attila és kora. In: *Németh Andor József Attiláról*. S. a. r. Réz Pál, Gondolat, Bp., 1989. 168–169., 170. old.

megszólalnia, még hozzá meggyőzőbben, mint a ve-télytársaknak. Tehát az átnevelődés nemcsak az iskolai kényszerek elszenvetését jelentette, hanem önkén-tes tevékenység volt. Ilyen sorok leírásához szeretnie kellett a teát szürcsölni, s legalább úgy kellett tennie, mintha élvezné az ilyen-olyan tehetséggel a billentyű-kön futkosó leányujjak által előcsalt melódiákat. A durva szavakat, obszcén mondókat pedig alaposan el kellett felejteni, mintha más ezzel a kifinomultsággal, érzékeny idegekkel jött volna a világra. Volt ebben mimikri is, de a mimikrivel összetapadva tényleges tanulási folyamat is végbement.

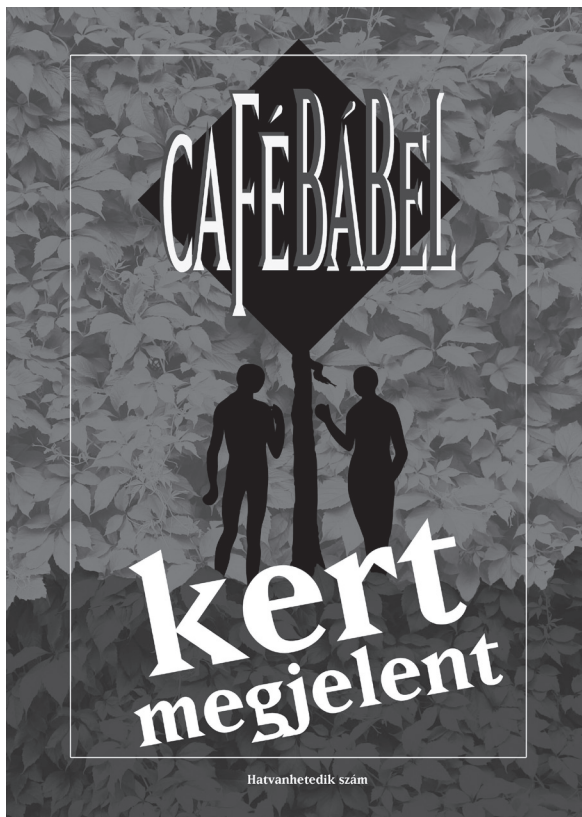
Németh Andor néhány mondatban jól összefoglalja az első makói évek mérlegét, amelyeket szinte nem is naptári évek szerint kell tagolni, hanem tanévek és szünidők sorára érdemes felbontani, annyira a tanulás állt a középpontjukban: „Az intézet igazgatója, Gebe Márton [valójában: Mihály], s kitűnő tanárai, Galamb Ödön, Tettamanti Béla s a többiek, megszeretik a kivételesen eszes és kedves kisfiút, s kötelességükön felül foglalkoznak, törődnek vele. Attila meg is érdemli a kivételezést. A csereberének, üzérkedésnek, a csavargással összekötött tüzelőanyag-beszerzésnek, ami pesti srác korában annyira igénybe vette, itt vége szakadt. Egyetlen célja most elsőnek lenni. Egy nap többet végez, mint más héthosszat... Tanul, mondotuk, de közben garmadával ontja a verseket. Ennek persze híre megy az iskolában – Attila szereti mutogatni a verseit. Tanárai tudomást szereznek tevékenységéről, s tehetségesnek találják. Elismerésük magasra lobbantja Attila önérzetét... Diáklapot készül indítani, beküldi verseit a helyi újságnak, mámorosan élvezi költő híret...”¹¹ A környezetet alkotó nevek pedig a középiskolai tanárokat, illetve a pártfogókat, a kisváros helyi értelmiségi elitjének tagjait jelölik. Az értelmiségi elitét, amely egyben enyhén bohém attitűdöket is felvett. Németh Andor névsorát egyetlen névvel, Espersit János ügyvédével kell kiegészíteni, aki szállást is adott később a diáknak, és Szeged felé nyitotta ki a kezdő költő számára a teret.

Azt azonban nem lehet elszigetelten leírni, hogy „A hangok ömlenek a zongorából, / Mint illatos teából száll a gőz”, az ilyesmit gyakorolni kell. E maguk módján jól sikerült sorok mögött nagyszámú ügyetlenebb kísérlet rejlik a lelki előkelőség felmutatására. E kísérletek mögött pedig intenzív tanulási folyamat rekonstruálható. A makói gimnazista kiválasztotta a költői hagyomány egy tartományát, amelyet alaposan tanulmányozott. Igyekezett ellesni, hogyan írnak azok a költők, akikhez hasonlatos és méltó sorokat szeretett volna termelni ő maga. A hagyományválasztás szempontja a pusztán tetszésen túl az a törekvés volt, hogy imponáljon vele azoknak az embereknek, akik őt anyagi és lelki-szellemi értelemben támogatták. Szerencséjére és talán a mi szerencsénkire is, ez a makói értelmiség a maga módján modern volt, tehát a fiatal költő a modernség hagyományába állt bele. Egyúttal kissé provinciális is volt, amennyiben a modernség-re törekvés Makón nem az éppen divatos, legújabb

irányzatok lelkes támogatását jelentette. Az avantgárd divatja a húszas évek elején szerencsénkre és József Attila szerencséjére még nem érkezett el ide. A dadaizmust inkább elmekörtani jelenségnek tekintették a derék gimnáziumi tanárok és művelt ügyvédek. Modernségnek Makón a Baudelaire költészete által kezdeményezett, a szimbolizmus, impresszionizmus és hazai vonatkozásban a *Nyugat* első nemzedéke által képviselt l'art pour l'art, szépségkultusz, dekadencia, morbiditás, túlfinomultság, dekorativitásra, a lelki folyamatok mélyreható, a disszonanciát is felszínre hozó, de egyben eufemisztikusan dramatizáló feltárására való törekvés számított.

A második típusú társadalmi beilleszkedés azonban nem járt sikerrel. A gimnazista, majd egyetemi hallgató fiatalember rátalált hivatására, amely mellett egész további pályáján kitartott, s amelynek folyamán létrehozta a XX. századi magyar költészet egyik legjelentősebb életművét. Ez cáfolni látszik kiinduló állításomat. A cáfolat több lenne, mint látszat, ha csak az utókor ítélkezését kellene tekintetbe vennünk. Élete során azonban a költő ebből a posztumusz sikerből vajmi kevés előleget kapott. Tévedés lenne azt hinni, alkalmankénti tréfás, hetyke kijelentései alapján, hogy mártírszerepre készült, hogy már pályája kezdetén elhatározta volna, ha török, ha szakad, proletárköltő lesz belőle. Ez a sorsfordulat csak 1929 elején következett be és tudatosodott a költőben, amikor a Vágó Mártával kialakult szerelmi kapcsolata félbeszakadt, és a harmonikus beilleszkedés kísérlete a polgári társadalomba meghiúsult. A tanári diplomát, amelyet önéletrajzában a költői hivatással összeegyeztethető polgári foglalkozásként idealizált, nem szerezte meg, tanulmányait nem fejezte be. Az adódó hivatali munka alkalmait elszalasztotta, vagy nem tudta megszerezni a kívánt állást. Élettársi kapcsolata volt, de családot nem alapított. A legtöbb, amit polgári pályán elért, élete végén a *Szép Szó* szerkesztőjének funkciója. Nélkülöző, hányódó, a támogatók szeszélyeinek kitett, szabadúszó, bohém életmódot folytató, önálló egzisztenciával nem rendelkező író értelmiségiként élte le életét, az irodalom peremére, a szellemi élet margójára szorítva.

A társadalmi integráció teljes hiánya folytán természetes pozícióként adódtak az ellenzékiesség különböző változatai, amelyek bizonyos időszakokban radikális mértéket öltöttek, felforgató, intranzigensen tiltakozó magatartás kialakítását alapozták meg. Csatlakozott különböző szervezkedésekhez, amelyek a fennálló rendszerrel elégedetlen állampolgárokat gyűjtötték egybe. Ismertségre szert tett, de sem vezetői, sem hangadó szerepet nem osztottak rá. Az integrálódási folyamatban megszerzett szellemi tőkéje jelentékeny volt, s az ellenzéki ellenkultúra adta lehetőséggel élve ezt a tőkét folyamatosan gyarapította. Így egy igen nagy horderejű szellemi és művészi potenciál birto-

**ATLANTISZ
KÖNYVSZIGET**

Az ország legigényesebb
választékú könyvesboltja.
Magyar, angol,
német, francia nyelvű könyvek.
Diákoknak, tanároknak
kedvezményvel!
Könyvimport szolgálat, interneten is.

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
Tel.: (36 1) 267 6258
E-mail: atlbook@t-online.hu
www.atlantiszkiado.hu

kába került, de ennek a potenciálnak a kiaknázását, gyakorlati felhasználását hathatósan akadályozta számos, egyensúlyhiányt okozó tényező: ínség, betegség és frusztráció. A kultúra művelésének egyik paradoxonja, hogy azokat a mondatokat, amelyek a korról az igazán érvényes költői tudást jelentették, épp a szellemi tőke birtoklásának és az előnyös pozíció teljes hiányának József Attilára jellemző helyzetéből lehetett megfogalmazni.

Aki állás nélküli „szabadúszó”, akinek nincs igazi otthona, akinek nincs társadalmi megbízatása, aki nem alapított családot, aki az adott rendszer keretein kívül, illegálisan fejt ki a büntetés kockázatát folyton magában hordó tevékenységet, s aki ezután lemoshatatlanul tovább viseli az így ráütött bélyeget, azt társadalmi értelemben vett hely nélküli, atópiában szenvedő, nélkülöző és beteg emberként lehet meghatározni, olyanként, aki valóban „a semmi ágán” csüng. A semmi ágán felhalmozott szellemi kincsek, a közösségi felhatalmazás nélkül kimondott, hitelesnek bizonyuló igazságok és indokoltnak elismert, bevallott vágyak különleges, szinte elviselhetetlen súllyal esnek latba, amikor a befogadók, az alany által levont végzetes, jövátéhetetlen következmények megvalósulása után, későn tudatára ébrednek az így kapott örökség valódi természetének és értékének.

Ennek a pozíciónak a kialakulását kell tehát az életrajz megírása során nyomon követni, és fennállását regisztrálni. Egy korszerű József Attila-életrajz a társadalomba nem, vagy rosszul integrált, értelmiségi léthelyzetű, kivételes képességű személy sajátos képletének történeti rekonstrukciójával adós. Az életrajz három pillére: elsőként a ferencvárosi gyermekkor, a Gát utca vagy a Ferenc tér vidéke lesz, másfelől az ifjúkor, amelynek szimbolikus középpontjában a Lovag utca áll, s amelynek „csak” gyarmatai a makói, szegedi, bécsi, párizsi időszakok; s végül harmadikként a társadalmi integráció hosszúra nyúlt kudarca, melyet a Székely Bertalan, majd a Korong utca, a *Külvárosi éj*, a *Reménytelenül* és az *Eszmélet* születési helye jelképez. □